

Ἡ μελοποίηση στίχων τοῦ πολυελέου ἀπὸ τὸ μαίστορα Ἰωάννη Κουκουζέλη

Ἀχιλλέας Γ.
Χαλδαιάκης

Προκείμενο θέμα τῆς παρούσης ἀνακοινήσεως¹, εἶναι ἡ μελοποίησις στίχων τοῦ πολυελέου – καὶ ἀντιφώνων τοῦ πολυελέου – ἀπὸ τὸ μαίστορα Ἰωάννη τὸν Κουκουζέλη. Ἀναφερόμενοι στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας, πρέπει νὰ ἔχωμε κατὰ νοῦν ὅτι πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ τοὺς ρλδ' καὶ ρλε' ψαλμοὺς τοῦ Δαβίδ, οἱ ὅποιοι κατὰ κύριο λόγο συγκροτοῦν αὐτὸ πού καλοῦμε πολυέλεο². Μάλιστα, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὀνομασία, πολυέλεος, ὀφείλεται στὸ δεύτερο ἀπὸ τοὺς δύο ψαλμοὺς πού ἀνωτέρου μνημονεύσαμε καὶ συγκεκριμένα στὸ ἐφύμνιο, πού ἀνακλᾶται στὸ τέλος καθενὸς ἀπὸ τοὺς εἴκοσι ἕξι στίχους του, “τὸ ἔλεος αὐτοῦ”. Ἡ συνεχῆς αὐτὴ ἐπανάληψη τῆς λέξεως “ἔλεος”, τὴν ὁποία μὲ τὸν ἀκόλουθο χαρακτηριστικὸ τρόπο σχολιάζει ὁ ἱερός Χρυσόστομος σὲ σχετικὴ ὁμιλία του: “Οὐ ποτέ μὲν, φησὶν, εὐεργετεῖ, ποτέ δὲ ἀφίσταται, οὐδέ ποτέ μὲν ἔλεει, ποτέ δὲ παύεται, ὅπερ ἐπ' ἀνθρώπων συμβαίνει... ἀλλὰ διηνεκῶς ἔλεει, καὶ οὐδέποτε παύεται τοῦτο ποιῶν, κἂν διαφόρως καὶ ποικίλως ἐπιτελῆ. Ἄει οὖν ἔλεει καὶ οὐδέποτε ἴσταται τοὺς ἀνθρώπους εὐεργετῶν”,³ ὀνοματοδότησε ἐν τέλει τὸ ψαλμικὸ αὐτὸ εἶδος τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας.

Ἡ ἐκτεταμένη χρῆσις τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβίδ στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀκόμη χριστιανικοὺς χρόνους, διαζωγραφεῖται μὲ ξεχωριστὴ σαφήνεια καὶ εὐγλωττία ἀπὸ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, στὰ λόγια του τοῦτα: “Τί οὖν εἰπεῖν ἔχω πρὸς τὸν μακά-

ριον Δαβίδ, ὅπως ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις ὠκονόμησε καθ' ἐκάστην ἡμέραν τε καὶ νύκτα αὐτὸν ἀνακηρύττεσθαι; πάντες γὰρ αὐτὸν ἀντιμύρου διὰ στόματος φέρομεν. Ἐν ἐκκλησίᾳ παννυχίδες, καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ· ἐν ὀρθριναῖς ὑμνολογίαις, καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ· ἐν τοῖς σκηνώμασι τῶν νεκρῶν προπομπαί, καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ· ἐν τοῖς οἰκίαις τῶν παρθένων ἰστουργίαι καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ· Ὡ τῶν παραδόξων πραγμάτων! πολλοὶ μῆτε γραμμάτων πείραν τὴν ἀρχὴν εἰληφότες, ἐκμαθόντες, ὄλον τὸν Δαβίδ ἀποσθηθίζουσιν. Ἄλλ' οὐ μόνον ἐν ταῖς πόλεσι καὶ ταῖς ἐκκλησίαις οὕτω κατὰ πάντα καιρὸν καὶ κατὰ πᾶσαν ἡλικίαν ἐκλάμπει, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀγροῖς καὶ ἐν ἐρημίαις καὶ εἰς τὴν ἀοίκητον γῆν μετὰ πλείονος τῆς σπουδῆς χοροστασίας ἱερᾶς ἀνεγείρει τῷ Θεῷ. Ἐν μοναστηρίοις χορὸς ἅγιος ταγμάτων ἀγγελικῶν, καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ· ἐν ἀσκητηρίοις παρθένων ἀγέλαι τῶν τὴν Μαριὰμ μιμουμένων, καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ· ἐν ἐρημίαις ἄνδρες ἐσταυρωμένοι προσομιλοῦντες τῷ Θεῷ, καὶ πρώτος καὶ μέσος καὶ τελευταῖος ὁ Δαβίδ. Ὡ μεγάλης κιθάρας, τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων τῆς οἰκουμένης, ὥσπερ νευρὰς τινὰς, εἰς μίαν ἐξομολογίαν ἀνακρουομένης!”⁴

Ἐμφανέστατη λοιπὸν ἡ καταλυτικὴ παρουσία τῶν ψαλμῶν στὴν ἄσματικὴ πράξις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἄξιον ἰδιαιτέ-

ρας προσοχής τὸ γεγονός ὅτι τὸ ψαλτήρι τοῦ Δαβίδ, ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸ ὑπόβαθρο ἐνὸς μεγάλου ποσοστοῦ τῶν μελῶν ποῦ ἀπαρτίζουν τὶς ἀκολουθίες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νυχθημέρου – Ἄνοιξανταρίων, Κεκραγαρίων, Δοχῶν, Πολυελέων, Πασαπνοαρίων, Ἀλληλουιαρίων, Κοινωνικῶν κ. ἄ. – μελῶν ποῦ, ὅπως κανοναρχεῖ καὶ ὁ ἐκ Μαδύτων Χρῦσανθος⁵, ὀρίζουν τὸ παπαδικὸ γένος τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης.⁶

Εἰδικώτερα τώρα γιὰ τὸν πολυελέο τὸν “ἐν ὀρθριναῖς ὕμνολογίαις” δηλαδή μετὰ τὰ καθίσματα τῆς δευτέρας στιχολογίας τοῦ Ψαλτηρίου, ἄδόκμενον, ἔχομε νὰ παρατηρήσωμε τὰ ἑξῆς:

- Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη, ἡ μελοποίησις στίχων τοῦ πολυελέου ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῶν ἀκολουθῶν ἐνοτήτων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς συνθέσεις ποῦ, κατὰ κύριο λόγο, ἀνθολογοῦνται στὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Παπαδικῆς τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος.⁷
- Πολυελέος λεγόμενος “*Λατρινός*”, ἤχ. α' (*Δοῦλοι Κύριον*)
- Ἡ δευτέρα στάσις τοῦ *Λατρινοῦ* πολυελέου, ἤχ. β' (*Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ*)
- Πολυελέος λεγόμενος “*Κουκουμᾶς*”, ἤχ. α' (*Δοῦλοι Κύριον*)
- Ἡ δευτέρα στάσις τοῦ πολυελέου “*ὃς καλεῖται κουκουμᾶς*”, ἤχ. α' (*Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ*) ἢ “*ὁ β' ψαλμὸς τοῦ Κουκουμᾶ, ὃς λέγεται τετράστιχος*”, ἤχ. α' (*Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ*) (ὀκτάηχος)
- Ἄλλος πολυελέος ὃν ψάλλουν οἱ μοναχοὶ συνοπτικόν, ἤχ. πλ. β' (*Δοῦλοι Κύριον*)
- Ἄλλος ψαλμὸς καὶ αὐτὸς καλογεριστός, ἤχ. πλ. β' (*Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ*)
- Ἀπὸ τὸν πολυελέο στίχοι Καλοφωνικοί, ἤχ. α' (ἐκ τοῦ ψ. ρλδ')
- Ἀπὸ τὸν ἕτερο ψαλμὸ στίχοι

Καλοφωνικοί, ἤχ. β' (ἐκ τοῦ ψ. ρλε')

Ἡ παραπάνω ἐνότητα τῶν συνθέσεων τοῦ πολυελέου, συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν παράθεσις τῶν λεγομένων Ἀντιφῶνων τοῦ πολυελέου. Τὰ Ἀντίφωνα αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ στίχοι ἀπὸ διαφόρους ψαλμοῦς τοῦ Δαβίδ, στοὺς ὁποίους προσδίδεται ἰδιαιτέρη, κατὰ περίπτωσι, ἐορτολογικὴ χρεια πρὸς τιμὴν τῶν Ἁγίων Ἀγγέλων, Μαρτύρων, Ἱεραρχῶν ἢ Ὁσίων τῆς ὀρθοδοξίας, καθὼς καὶ λοιπῶν Δεσποτικῶν ἢ Θεομητορικῶν ἐορτῶν. Οἱ συνθέσεις τῶν Ἀντιφῶνων ποῦ συνήθως ἀνθολογοῦνται στὶς Παπαδικὰς τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

- Ἀντίφωνον ψαλλόμενον εἰς τὴν Ἑπεραγίαν Θεοτόκον, ἤχ. α' (*Λόγον ἀγαθόν*)
- Ἀντίφωνον ψαλλόμενον τῇ μεγάλῃ Ἀπόκρῳ καὶ τῇ Τυρινῇ, ἤχ. γ' (*Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος*)
- Ἀντίφωνον ψαλλόμενον εἰς βασιλεῖς, ἤχ. α' (*Ἐπακούσαι σου Κύριος*)
- Ἀντίφωνον ψαλλόμενον εἰς Ἱεράρχας, Ὁσίους καὶ Μάρτυρας, ἤχ. δ' (*Ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον*)
- Ἀντίφωνα εἰς τὴν Σύναξιν τῶν Ἀσωμάτων, ἤχ. πλ. β' (*Αἰνεῖτε τὸν Κύριον*)
- Ἀντίφωνα εἰς τὴν Θεῖαν Μεταμόρφωσιν, ἤχ. βαρ. (*Τὰ ἔλεῃ σου Κύριε*)

Μορφολογικὰ σχόλια

Εἰσερχόμεθα εὐθύς ἀμέσως σὲ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ σχόλια, ἀφορῶντα στὴ διάθρῳσι τοῦ μέλους τῶν στίχων ποῦ ὁ μαῖιστωρ Κουκουζέλης ἐμέλισε.

Καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα, θὰ διαπραγματευθοῦμε τὶς συνθέσεις τοῦ πολυελέου, περὶ τοῦ ὁποίου σημειώνομε προοιμιακὰ τὴν ἀκόλουθη ὀφθαλμοφανῆ διαπίστῳσι: τὸ μελικὸ βᾶρος τῶν συνθέσεων τῶν στίχων τοῦ πολυελέου μεταπίπτει στὸ καταληκτῳ-

ριο Ἀλληλούια, τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται συνήθως δύο ἢ τρεῖς φορές, ἀνάλογα μὲ τὶς μουσικὲς ἰδέες καὶ τὰ μελικὰ στοιχεῖα πού θέλει νὰ παραθέσῃ ὁ μαῖιστῶρ Κουκουξέλης.

Παρ' ὄλ' αὐτὰ μποροῦμε νὰ διακρίνωμε τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις μελοποιήσεως τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου των προμνημονευθέντων ψαλμῶν:

α) Στὸν πολυέλεον Δοῦλοι Κύριον τὸ ψαλμικὸ κείμενο μελίζεται χωρὶς ἐπιτηδεύσεις καὶ “περιπτολογίες”. Περιπτώσεις μουσικοῦ πλατυασμοῦ καὶ ἐκτενέστερη μελικὴ ἐπεξεργασία παρατηροῦμε ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὴν μελοποίηση τῆς τελευταίας λέξεως τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ τὴν μελοποίηση κάποιας ἄλλης λέξεως τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου σύμφωνα μὲ τὴν βούληση τοῦ μελοουργοῦ.

β) Παρόμοια μελικὴ μεταχείριση παρατηροῦμε ἐπίσης στὸ ψαλμικὸ κείμενο τοῦ πολυελέου Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ὅπου καὶ πάλιν πλατυάζεται τὸ μέλος τόσο τῆς τελευταίας λέξεως, ὅσο καὶ κάποιας ἄλλης.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ στὸ μέλος πού “ντύνει” τὸν ψαλμικὸ στίχο τῶν πολυελέων. Ἐρχόμενοι τώρα στὸ μέλος τῶν καταληκτικῶν Ἀλληλούια, διακρίνομε, ἔπειτα ἀπὸ προσεκτικὴ ἐξέταση, τὶς παρακάτω διαφοροποιήσεις στὴ μελικὴ ἐπεξεργασία τους, ἀρχικὰ στὸν πολυέλεο Δοῦλοι Κύριον.

Πρῶτον: ὅπως ἐκ προοιμίου ἤδη ἐπισημάνσαμε παρατηροῦμε μιὰ ξεχωριστὴ καὶ σαφῶς ἐκτενέστερη μελικὴ μεταχείριση τοῦ Ἀλληλούια – οἱ διαστάσεις τοῦ ὁποῖου εἶναι συχνὰ διπλάσιες ἢ τριπλάσιες σὲ σχέση μὲ τὸ μέλος τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου – κατὰ τὴν ὁποία ὁ μελοουργός, ἀποδεδειγμένος πλέον ἀπὸ τὰ νοήματα πού πρέπει νὰ μεταδώσῃ στοὺς πιστοὺς μέσω τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου, ξεδιπλώνει τὶς μουσικὲς του ἰδέες φανερώνοντας τὴν τέχνη καὶ μαεστρία του. Προκειμένου νὰ ἐξαν-

τλήσῃ τὰ μελικὰ τόξα πού γεννᾷ ἡ φαντασία του, ἀναδιπλώνει τὸ κείμενο τοῦ Ἀλληλούια καὶ ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ ὅσες φορές εἶναι ἀπαραίτητο, γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα: Ἡ δημιουργία τέχνης ὑψηλῆς καὶ θαυμαστῆς.

Δεύτερον: ἀξιοπαρατήρητο στοιχεῖο, κατὰ τὴν μελοποίηση τοῦ καταληκτικοῦ αὐτοῦ Ἀλληλούια, εἶναι ἡ ἐπιβολή, στὴν ἀρχὴ τῆς λέξεως, ἐνὸς μικροῦ κρατήματος, *τιτιτιρριτε*, τὸ ὁποῖο βέβαια παρατείνει ἀκόμη περισσότερο τὸ μέλος καὶ καθυδύνει μάλιστα τὶς ἀκοῆς τῶν ἀκροωμένων πιστῶν.

Τρίτον καὶ τελευταῖο στοιχεῖο πού παρατηρεῖ κανεὶς κατὰ τὴ διαπραγμάτευση τῆς μελικῆς ἐπενδύσεως τοῦ Ἀλληλούια, τῆς κατακλείδος αὐτῆς τῶν στίχων τοῦ πολυελέου Δοῦλοι Κύριον, εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς εἰσαγωγῆς του – τόσο γιὰ τὸν προσευχόμενο πιστό, ὅσο καὶ γιὰ τὸ χορὸ ψαλτῶν πού μελωδεῖ τὴ σύνθεση – μὲ τὴν πρόταξη τῆς γνωστῆς παρακλεισματικῆς προσαγνῆς “λέγε”, καὶ λέγομε προετοιμασία, διότι ἡ φράση αὐτὴ, γραμμὴν πάντοτε στὰ χειρόγραφα μὲ κόκκινη μελάνη – ψάλλεται ἀπὸ τὸν μονοφωνάρη ἢ καλοφωνάρη ὡς μιὰ ἐπισήμανση γιὰ περισσότερη σπουδὴ καὶ προσοχὴ στὸ μέλος πού θὰ ἀκολουθήσῃ.

Στὴ δεύτερη στάση τοῦ πολυελέου, δηλαδὴ τὸν ψαλμὸ ρλε' Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, τὰ πράγματα διαφοροποιοῦνται ὅσον ἀφορᾷ στὴ μελικὴ του κατακλείδα, καὶ τοῦτο διότι στὴν προκειμένη περίπτωσις ἔχομε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνακλώμενου ἐφυμνίου “ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ”. Ἡ συνθηθέστερη περίπτωσις μελοποιήσεως τοῦ ἐφυμνίου τούτου – τὸ ὁποῖο, σημειωτέον, μελίζεται χωρὶς ἰδιαίτερη μουσικὴ ἀνάπτυξη σὲ λιτὲς καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπλὲς μελικὲς γραμμὲς – προνοθεῖ τὴν παράθεσις δύο μελισματικῶν ἐπιτηδευμένων Ἀλληλούια στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ ἀνακλώμενου. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ

Ἐλληλοῦια τὸ τελευταῖο καὶ καταληκτικῆρι, καταλαμβάνει – κατὰ τὴν ἐκτύλιξη τοῦ μέλους του – σαφῶς μεγαλύτερη ἔκταση, ἐνῶ πολλές φορὲς δὲν λείπουν καὶ οἱ ἐπαναλήψεις, μὲ τὴν μαρεμβολὴ τῶν ἐνηχηματικῶν συλλαβῶν *να, νε* κτλ.

Ἡ περίπτωση ποῦ παραπάνω περιγράψαμε, γίνεται πιὸ σύνθετη, ὅταν τὰ “Ἀλληλουιάρια” – ἀνεξάρτητα ἐὰν αὐτὰ εὐρίσκονται στὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος τοῦ ἐφυμνίου – παρατίθενται πλέον περίτεχνα τῶν ἀνωτέρω, σχεδὸν διπλάσια σὲ σύγκριση μὲ τὸ ψαλμικὸ κείμενο, ἐπαναλαμβάνόμενα τοῦλάχιστον δύο φορὲς.

Τέλος σημειώνουμε καὶ τὴν ἐκτενέστατη μελικὴ μεταχείριση τοῦ στίχου *Τῷ παντάξαντι βασιλεῖς*, κατὰ τὴν ὁποία ἔχομε ἀφ’ ἑνὸς μὲν πρόταξη τῆς παρακελευσματικῆς προσταγῆς *λέγε* πρὸ τῶν, ἐκατέρωθεν τοῦ ἐφυμνίου, “Ἀλληλουιάρων”, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἐκτεταμένη μελισματικὴ ἐπιτήδευση, τόσο τῶν “Ἀλληλουιάρων”, ὅσο καὶ τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου τοῦ ἀνακλωμένου:

“Τῷ παντάξαντι βασιλεῖς μεγάλους λέγει- νααα... ἀλληνηη... ναλληλοῦια, α - να - λληνηη... ναλληλοῦουου... ια ὅτι εἰς αἰῶνα τὸ ἔλεεεε...εεε τὸ ἔλεος αὐτοῦ λέγει - νααα...λληνηη...να- λληλοῦιααααα... να - λληνηη... να - λληλοῦουου, ια”.⁸ Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Κουκουζέλου μελοποιηθέντων στίχων τοῦ πολυελέου.

Ἐὰν τώρα, θελήσωμε νὰ ἐπιχειρήσωμε μίαν ἀνάλογη ἐξέταση τῶν στίχων τῶν Ἀντιφώνων τοῦ πολυελέου – ποιημάτων τοῦ Μαίστορος, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεῦνης αὐτῆς δὲ θὰ ἀφίστανται τῶν ὅσα παραπάνω ἐκθέσαμε. Παρατηροῦμε δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὰ ἑξῆς:

α) Τὸν πλατυασμὸ τῆς τελευταίας ἢ ἄλλης λέξεως τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου, μοναδικῆ, θὰ λέγαμε “μουσικὴ περιττολογία”, στίς συνήθως σύντομες μουσικὲς γραμμὲς ποῦ τὸ χαρακτηρίζουν.

β) Τὴν ἐκτενῆ μελισματικὴ ἐπεξεργασία τοῦ τελικοῦ – καταληκτικῆρι Ἐλληλοῦια, τὸ ὁποῖο καταστρώνεται σὲ ἐπαναλήψεις, τοῦλάχιστον τρεῖς φορὲς, μὲ τὴν παρεμβολὴ ἐπίσης τῶν ἠχηματικῶν συλλαβῶν *να, νε, τα, χα*, κτλ.

γ) Τὴν ἐπιβολή, στὴν ἀρχὴ ἢ ἐνδιάμεσως τῶν ἀκροτελευτίων “Ἀλληλουιάρων”, βραχέως κρατήματος ἢ ἠχήματος *α να νε νε να*, τὸ ὁποῖο προσδίδει στὴ σύνθεση ἀκόμη ἐντονώτερο μελισματικὸ χαρακτηριστῆρα ἐκτενοῦς μελικῆς μεταχειρίσεως.

δ) Τὴν παράθεση, τέλος, τῆς παρακελευσματικῆς–καλοφωνάρινης προσταγῆς “*λέγε*” πρὸ καὶ ἐνδιάμεσως τῶν τελικῶν “Ἀλληλουιάρων”.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ποῦ διέπουν καὶ χαρακτηρίζουν τὸ μέλος τῶν Ἀντιφώνων τοῦ πολυελέου ποῦ ἐμέλισε ὁ περίφημος μαίστωρ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, συνηγοροῦν, φρονοῦμε, ὑπὲρ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν συνθέσεων τούτων ὡς “Ἀλληλουιάρων”⁹ προσδιορισμοῦ, ποῦ συνοδεύει τὰ ἀξιοθαύμαστα αὐτὰ φωνητικὰ μνημεῖα τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης καὶ ὑπερθεματίζει οὐσιαστικὰ τὸν χαρακτήρα καὶ κύριο λειτουργικὸ τους στόχο: τὴν αἴνεση καὶ δοξολογία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

Κρίνομε σκόπιμο στὴ συνέχεια, ν’ ἀναφεροῦμε διεξοδικώτερα σὲ δύο ἰδιαίτερα σημαντικὲς περιπτώσεις μελοποιήσεως τῶν στίχων τοῦ πολυελέου.

1) Ἡ περίπτωση τῆς ἐπιβολῆς κειμένου

Εὐρύτατα διαδεδομένη, κυρίως στοὺς στίχους τοῦ λεγομένου “Λατρινοῦ” πολυελέου, εἶναι ἡ παροῦσα περίπτωση τῆς ἐπιβολῆς κειμένου.¹⁰

Δύο εἶναι τὰ κύρια μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ διακρίνουν τὴν πρὸς ἐξέταση περίπτωση:

Πρῶτον, βέβαια, ἡ ἐπιβολὴ στὸ τέλος τοῦ ψαλμικοῦ στίχου, ἄλλου κειμένου, ἐξωψαλμικοῦ, πεποιμένου σὲ στίχους 15συλλάβους, 12συλλάβους,

10συλλάβους κτλ., κειμένου πού, ώς επί τò πολύ, αναφέρεται στην Ύπεραγία Θεοτόκο, στίς μνήμες τών κυριοτέρων Δεσποτικών έορτών στους Άρχαγγέλους ή στή Σύναξη τών Άσωμάτων Ταξιαρχών, καθώς και σέ άλλες μνήμες μεγάλων έορταζομένων Άγιών. Οί συνθέσεις αυτές έχουν ώς κύριο στόχο τήν έξύμνηση και τόν υπερθεματισμό ένός συγκεκριμένου έορτολογικου γεγονότος, και προσαρτώμενες στους στίχους του πολυελέου, προσδίδουν αυτόματα σ' αυτούς ειδική έορτολογική χρεία, προκειμένου νά τονισθί ή έκάστοτε τρέχουσα έορτή.

Ή έπιβολή τών κειμένων τούτων – τών όποιών τά γράμματα περ' άπ' τò μέλος, προέρχονται, τίς περισσότερες φορές, άπό τόν κάλαμο του ίδιου του μελουργου – παρατηρείται στους τελευταίους στίχους του Λατρινου πολυελέου, Οϊκος Άαρών, Οϊκος Λευί, Οί φοβούμενοι τόν Κύριον, και κυρίως Εύλογήσατε τόν Κύριον.¹¹ Με άφορμή τή διαπίστωση αυτή, άναπόφευκτη είναι ή άκόλουθη παρατήρηση:

Στους χειρόγραφους κώδικες τής Παπαδικής του ΙΔ' αϊώνος και έντεϋθεν, ποικίλλει ή κατάταξη τών έν λόγω έξωψαλμικών κειμένων σέ άντιστοιχία με τους άνωτέρω ψαλμικούς στίχους.¹² Σύνηθες, για παράδειγμα, είναι τò φαινόμενο, κατά τò όποιο του στίχου Εύλογήσατε τόν Κύριον έπεται ή παράθεση όλων ή όρισμένων μόνον έξωψαλμικών έορτολογικών κειμένων “αυτονόμων” χωρίς δηλαδή νά προτάσεται αυτών

κάποιος συγκεκριμένος ψαλμικός στίχος του πολυελέου.¹³

Όλα τούτα μάς οδηγούν στο έξής συμπέρασμα: ό άσματομελωδών στίχους του πολυελέου, είχε τή δυνατότητα, άνάλογα με τò έορτολογικό θέμα πού ήθελε νά προβάλη και πανηγυρικά νά έξυμνήση, νά επιλέξη τò άνάλογο κείμενο, τò όποιο έπρεπε νά προσαρτήση σέ κάποιον άπό τους στίχους του Λατρινου πολυελέου πού προσημειώσαμε. Με τόν τρόπο αυτό έπετυγχάνετο άριστα τò έπιθυμητό άποτέλεσμα, νά έγκωμιασθί ό τιμώμενος άγιος ή νά άναπεμφθούν δοξολογικοί διθύραμβοι προς τιμήν του τυχόντος έορτολογικου γεγονότος.

Προς τήν κατεύθυνση αυτή, συνηγορεί και τò δεύτερο μορφολογικό χαρακτηριστικό πού διακρίνει τίς έν λόγω συνθέσεις: ή μελική μεταχείρηση του κειμένου του ψαλμικου στίχου είναι ιδιαίτερα άπλή, χωρίς έξάρσεις και έπιτηδεύσεις. Ό μελοποιός, μετατοπίζει τò κύριο βάρος τής μελουργικής του δεινότητας στο έξωψαλμικό κείμενο – άκριβώς για νά υπερθεματισθί τò έπιθυμητό έορτολογικό γεγονός – ένω τò ψαλμικό κείμενο μερίζεται σχεδόν “περιγραφικά” ώς “πρόλογος” ή “είσαγωγή” τής όλης συνθέσεως.¹⁴

Άπό μιá λεπτομερέστερη, πλέον έξειδικευμένη έξέταση του μέλους του στίχου Εύλογήσατε τόν Κύριον έξάγομε – όφελιμώτατα συμπεράσματα, στον κώδικα ΕΒΕ 2406 φ. 95ν, σημειώνεται ό στίχος Εύλογήσατε τόν Κύριον, και άκολουθεί ή παρά-

Ex. 1

Μουσικό παράδειγμα υπ' έριζή Ι.

D D F E D E F D E C D E F D
 Ευ λο Γη σα τε τον κυ ρι ον

θεση τῶν κειμένων Δεῦτε τῇ Πανάγ-
 νῳ, Ἐμμανουὴλ παιδίον, Ἄγγελοι
 ὑμήσατε, Αἰνοῦσι σε στρατιαί. Στὴ
 συνέχεια τοῦ ἰδίου κώδικος (φ. 96ἱ)
 παρατίθεται καὶ πάλι ὁ στίχος *Εὐλο-
 γήσατε τὸν Κύριον* τοῦ ὁποίου ἔπον-
 ται τὰ κείμενα Ἄλλαλάξατε τῷ Θεῷ
 καὶ Ἐλπίς ἀπάντων ἄχραντε. Συγ-
 κρινόμενο τὸ μέλος τῶν δύο αὐτῶν
 στίχων *Εὐλογήσατε τὸν Κύριον* εἶναι
 πανομοιότυπο, τονισμένο ὡς ἑξῆς:
 (ex.1)

Ἐπιπλέον, ὁ στίχος αὐτὸς τονισμέ-
 νος στὸ ἴδιο ἀκριβῶς μέλος, παρα-
 τίθεται καὶ στὸν κώδικα EBE 2458,
 φ. 93ν (ὅπου φέρει τὴν ἔνδειξη: “ἔτε-
 ρον τοῦ μαιστορος κὺρ Ἰωάννου Κου-
 κουζέλου”) μὲ τὴν ἐπιβολὴ αὐτῆ τῆ
 φορὰ τῶν κειμένων, Ἄγνη Παρθένε,
 Τοὺς ὀρθοδόξους ἄνακτας, Παντάνασ-
 σα πανύμνητε καὶ Ἄγγελοι ὑμήσατε.

Τέλος, γιὰ νὰ προχωρήσωμε περισ-
 σότερο τὸν παρόντα συλλογισμό καὶ
 πρὸς ἐπίρρωση τῶν ἀνωτέρων ἐκτε-
 θέντων, σημειώνομε ὅτι καὶ τὸ μέλος
 τοῦ στίχου *Οἶκος Ἀαρῶν*¹⁵ – καὶ
 συγκεκριμένα ἡ κατακλειδα του
Εὐλογήσατε τὸν Κύριον – ταυτίζεται
 μὲ τὸ μέλος τοῦ στίχου *Εὐλογήσατε
 τὸν Κύριον*. Ἴδου τὶ ἀποδεικνύει μιὰ
 παράλληλη πρᾶθση τῶν δύο στίχων:
 (ex.2)

Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ἐδῶ ὅτι καὶ οἱ
 ὑπόλοιποι στίχοι ποὺ χρησιμεύουν
 ὡς “πρόλογοι” τῶν ἐξωψαλμικῶν αὐ-
 τῶν κειμένων διαφοροποιοῦνται

ἐλάχιστα, κυρίως στὸ μέλος ποὺ ἐπ-
 ενδύει τὴν κατάληξη “τὸν Κύριον”,¹⁶
 τὸ ὁποῖο προοδευτικὰ ἐπιμηκύνεται
 ὡς ἑξῆς (Βλ. EBE 2406, φ. 95r-v):
 (exx.3-5)

Ἐν πολλοῖς λοιπὸν ὅμοιο τὸ μέλος
 τοῦ – προτασσομένου τῶν πρὸς ἐξ-
 ἔταση ἐξωψαλμικῶν συνθέσεων –
 ψαλμικοῦ κειμένου τῶν τελευταίων
 στίχων τοῦ *Λατρινοῦ* πολυελέου,
 μελισμένο σὲ ἀδρῆς καὶ “περιγρα-
 φικῆς” μελωδικῆς γραμμῆς, ἀρκετὸ
 μὲν γιὰ νὰ ἐπιβάλλῃ τὸν ἦχο καὶ τὴν
 ὄλη σύνθεση, κατάλληλο δὲ γιὰ νὰ
 μεταθέσῃ τὴν προσοχὴ στὸ ἀκολου-
 θοῦν – ἐπιτηδευμένο μελικὰ – κείμε-
 νο τὸ ἀναφερόμενο σὲ συγκεκριμένο
 ἑορτολογικὸ γεγονός τῆς Ὁρθοδόξου
 Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

2) Ἡ περίπτωση τῶν καλοφωνικῶν στίχων

Ἀνεπανάληπτα καὶ ἀξεπέραστα φω-
 νητικὰ μνημεῖα ἀπαράμιλλου μου-
 σικοῦ κάλλους καὶ μελουργικῆς δει-
 νότητος, οἱ πρὸς ἐξέταση καλοφωνι-
 κοὶ στίχοι τοῦ πολυελέου, ἀποτελοῦν
 ἀναντίρρητα τὸ ἀποκορύφωμα τῆς
 ψαλτικῆς τέχνης καὶ βυζαντινῆς με-
 λοποιίας.

Εἶναι προφανές ὅτι στὴν περί-
 πτωση αὐτῆ ἔχομε νὰ κάνωμε μὲ τὴν
 ἁσματικὴ πρᾶξη τῆς καλοφωνίας τῆς
 ὁποίας τὰ βασικὰ γνωριστικὰ στοι-
 χεῖα εἶναι τρία:¹⁷

Ex. 2

μουσικὴ πρᾶθση ὑπὲρ τῆς 2.

D D F E D E F D E C D E F D
 Εὐ λο γη βα τε το ο ον κυ ρι ον.
 D D D D F E D F E D E F D E C D E F D
 Οι κοσ τ α ρων ευλο γη βα τε το ο ον κυ ρι ον.

Ex. 3

Μουσικό παράδειγμα υπ' αριθμ. 3.

D D D E F E D F E D E F DE
 Οι κος λευ λ ευλο γη βατε το ο ον
 F A G G F F D
 Κν υ υ ε λ ον.

Ex. 4

Μουσικό παράδειγμα υπ' αριθμ. 4.

D D F E D D F E D D D F E D
 Οι φο βουφενου τον κυριον ευ λο γη βατε
 E G F F E E C D E F G A G F G E
 το ο ο ον Κν υ υ υ υ υ υ υ ε ον.

Ex. 5

Μουσικό παράδειγμα υπ' αριθμ. 5.

D D F E D G F G F E F D E F G
 Ευ λο γη βατε το ο ο ο ο ο ο ον
 A B A G A F E
 Κν υ ε λ ον.

Πρῶτον, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ καλοφωνικὸ μέλος, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ποικιλιμένης μελικῆς ἐπιτηδεύσεως καὶ τοῦ ἐντόνου μελισματικοῦ χαρακτήρος. Ἡ καλοφωνικὴ μελοποιία διακρίνεται γιὰ τὶς πλατιῆς μελω-

δίες, τὰ εὐρηματικὰ μελικὰ τόξα, τὸ “κεκαλωπισμένον” μέλος μὲ τὶς συχνὲς ἐναλλαγές καὶ μεταπτώσεις ἀπὸ ἤχου εἰς ἤχον, τὴν παράθεση ποικίλων θέσεων τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας. Διακρίνεται, μὲ λίγα λόγια,

για τὸν εὐρύτατο πλατυασμὸ τοῦ μέλους.¹⁸

Δεύτερον, ἡ ὑπαρξη τῶν λεγομένων ἀναγραμματισμῶν ἢ ἀναποδισμῶν. Ἡ ἀνακατάστροφηση δηλαδὴ τοῦ οἰουδήποτε ψαλμικοῦ κειμένου ἢ ἄλλου ὑμνογραφήματος, σὲ τέτοιο σημεῖο ὥστε νὰ διαφοροποιῆται τελικὰ τὸ ἀρχικὸ κείμενο, καὶ νὰ καθοδηγῆ πλέον ὁ μελουργὸς τὰ νοήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση πού ὁ ἴδιος ἐπιθυμεῖ νὰ προβάλλῃ ἢ νὰ ἐξάρῃ ἰδιαίτερα. Συχνὰ φαινόμενα στὴν περίπτωση αὐτῆ, εἶναι οἱ ἐπαναλήψεις συλλαβῶν ἢ καὶ ὀλοκληρῶν λέξεων καὶ φράσεων, καθὼς καὶ ὁ ἀναποδισμὸς τῶν ψαλμικῶν στίχων. Δὲν λείπει ἀκόμη ἢ παρεμβολὴ διαφόρων στίχων ἀπὸ τὸν ἴδιο ψαλμὸ ἢ ἀπὸ ἄλλο ὑμνογράφημα καὶ ἡ παράθεση ἐξωψαλμικοῦ κειμένου, πεπονημένου πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ μελουργοῦ.¹⁹

Τρίτον, ἡ ἐπιβολὴ βραχέων ἢ ἐκτενῶν κρατημάτων καὶ ἠχημάτων στὴν ἀρχή, στὴ μέση καὶ κυρίως στὸ τέλος τῆς ὅλης συνθέσεως. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, σφραγίζεται καταλυτικὰ ἢ ἀξεπέραστη αὐτὴ μουσικὴ δημιουργία, μὲ τὸ ἀποκῆμα τῆς μελουργικῆς φαντασίας τοῦ μελοποιοῦ. Οἱ ἄσχημες συλλαβὲς *τεριρέμ, νενά, χιχί, τιτί*, κτλ. εἶτε λειτουργοῦν ὡς προοίμιο καὶ εἰσαγωγή – *preludio* κατὰ τὴν διεθνή μουσικὴ ὀρολογία – τῆς συνθέσεως, εἶτε ὡς ἀνάπαυλα καὶ ἐνδιάμεση στάση εἶτε τέλος ὡς δυναμικὴ καὶ ἐκτενὴς κατακλείδα αὐτῆς, προσδίδουν τόνο πανηγυρικό, ἐπιμηκύνουν τὴ μελωδία, δημιουργοῦν ποικίλα συναισθήματα καὶ ἐξασφαλίζουν ὅλους ἐκείνους τοὺς ὅρους πού πρέπει νὰ πληροῖ μιὰ σύνθεση γιὰ νὰ χαρακτηρισθῇ μουσικὴ πανδαισία.²⁰

Ἡ λαμπρὴ αὐτὴ πράξη τῆς καλοφωνίας, ἂν καὶ χαρακτηρίζεται ἀναμφισβήτητα ὡς ἡ “*Ars Nova*” τῆς Βυζαντινῆς μελοποιίας κατὰ τὸν ΙΔ’ αἰῶνα, εἶχε ἤδη ἀναπτυχθῆ καὶ διαμορφωθῆ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὶς ἀρχεὲς ἀκόμη τοῦ ΙΓ’ αἰῶνος.²¹ Ὁ δὲ μαί-

στωρ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης, “*εἰ καὶ μέγας τῷ ὄντι διδάσκαλος ἦν καὶ οὐδενὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ παραχωρεῖν εἶχε τῆς ἐπιστήμης*”²², ἀκολούθησε τοὺς προγενεστέρους του διδασκάλους κατὰ τὴν διακονίαν τοῦ “δρόμου τῆς αὐτῆς ἐπιστήμης”²³ “*εἶπετο δ’ οὖν ὁμῶς κατ’ ἔχνος αὐτοῖς καὶ οὐδέν τι τῶν ἐκείνοις δοξάντων καὶ δοκιμασθέντων καλῶς δεῖν ᾤετο καινοτομεῖν· διὸ οὐδὲ ἐκαινοτομεῖ.*”²⁴

Τοῦτο καθίσταται πλέον σαφέστερο ἀπὸ μιὰ εἰς βάθος ἐξέταση τῶν καλοφωνικῶν στίχων πού ἐμέλισε ὁ Κουκουζέλης, ὅπου κανεὶς διαπιστώνει ὅτι διαφυλάσσονται ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀφοριστικὰ τῆς καλοφωνίας, στοιχεῖα πού ἀνωτέρω κατονομάσαμε.

Χωροῦντες ἤδη σὲ διεξοδικώτερη ἀνάλυση τῆς παροῦσης περιπτώσεως τῶν καλοφωνικῶν στίχων, σημειώνομε ὅτι ἀντικείμενο καλοφωνικῆς μεταχειρίσεως ἀποτελοῦν οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ ρλδ’ ψαλμοῦ, *Δοῦλοι Κυρίου*, πού ἀναφέρονται στὰ εἰδῶλα τῶν ἐθνῶν. Θέμα ἰδιαίτερα πρόσφορα στὸν ὀρθόδοξο μελουργὸ πού ἐπιθυμεῖ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀσημαντότητα καὶ οὐτιδανότητα τῶν εἰδώλων, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ μεγαλειότητα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ: “*Στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσιν, ὀφθαλμοὺς ἔχουσιν καὶ οὐκ ὄψονται, ὅτα ἔχουσι καὶ οὐκ ἐνωτισθήσονται, οὐδὲ γὰρ ἐστὶ πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν.*”

Μιὰ συνεξέταση καὶ ἀντιπαράθεση τῶν ψαλμικῶν αὐτῶν στίχων πρὸς τοὺς μετὰ ταῦτα διαμορφωμένους καλοφωνικοὺς, ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα ἐγκυρο καὶ εὐγλωττο πειστήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ὅσα παραπάνω ἐκθέσαμε.

Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα ὁ στίχος *Στόμα ἔχουσι*, μετατρέπεται κατὰ τὴν καλοφωνικὴν του μεταχείριση ὡς ἐξῆς:

- (ἤχ. α') "Στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι
στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι
τὰ εἶδωλα - τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνῶν
οὐ λαλήσουσι τὰ εἶ - τὰ εἶδωλα
οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνῶν
ἄργυριον καὶ χρυσίον, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων
στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι
τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνῶν
- (ἤχ. πλ. α') Τοτοτοροτο - τεριρεμ (ἐκτενὲς κράτημα)
Ἰλληλοῦια"²⁵

Παρόμοιο εἶναι καὶ τὸ ἀποτέλεσμα
τῆς καλοφωνικῆς ἐπιτηδεύσεως τῶν
δύο ἐπομένων στίχων Ὁφθαλμοὺς
ἔχουσι καὶ Ἔτα ἔχουσι. Ὁ κολοφῶ-
νας ὁμῶς τῆς καλοφωνίας εἶναι σί-

γουρα ὁ στίχος Οὐδὲ γὰρ ἐστὶ πνεῦ-
μα, ἀπὸ τῆς πλέον σπουδαῖες καὶ
χαρακτηριστικῆς περιπτώσεως τῶν
καλοφωνικῶν στίχων ποὺ ἐξετάζομε:

- (ἤχ. α') "Οὐδὲ γὰρ ἐστὶ πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν
καὶ οὐ λαλή - λαλήσουσι τὰ εἶ - τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνῶν
στόμα ἔχουσι τὰ εἶδωλα καὶ οὐ λαλή - λαλήσουσι
οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα [πάλιν] τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνῶν
ἄργυριον - ἄργυριον καὶ χρυσίον
ἔ - χε ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων
οὐ λαλή - λαλήσουσι τὰ εἶδωλα [τῶν ἔθνῶν]
τὰ εἶδω - χωχω λα - χαχα τῶν ἔθνῶν
στόμα ἔχουσι καὶ οὐ - καὶ οὐ λαλή - λαλήσουσι

[Ἰαναποδισμός]

- (ἤχ. α') Ὁφθαλμοὺς ἔχουσι τὰ εἶδωλα
καὶ οὐκ ὄψονται τὰ εἶδωλα
καὶ οὐ λαλήσουσι
- (ἤχ. πλ. α') οὐδὲ γὰρ ἐστὶ πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν
οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα τῶν ἔθνῶν
καὶ πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτοῖς
στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλή - λαλήσουσι
- (ἤχ. α') Ἰλληλοῦια, Ἰαχαναχα - Ἰλληλοῦια
- (ἤχ. πλ. α') Ἰλλη - τιριτιριτι.... (κράτημα)
Ἰλληλοῦια, - Ἰλλη - κικι να - λληλοῦια
Ἰλληλοῦια."²⁶

Στοιχεῖο ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς
στὸν ἀνωτέρω στίχο, περὶ ἅπ' τοὺς
ἀναγραμματισμοὺς, τοὺς ἀναποδισ-
μοὺς καὶ τὴν ἐπιβολὴν κρατημάτων,
εἶναι ἡ χρῆσις ἀναφωνημάτων σχετ-
λιαστικῶν, συγκεκριμένα στὴ λέξι
"τὰ εἶδωλα"²⁷: "τὰ εἶδω- χωχωλα-
χαχα". Τὰ ἀναφωνήματα αὐτά - μι-

μούμενα κραυγὲς γέλωτος ὑπὸ τῆ μο-
ρφῇ ἠχημάτων - ὑποκρύπτουν μιὰ
σαφέστατη ἐμπαικτικὴ διάθεσι δια-
κωμωδῆσεως τῆς λέξεως "εἶδωλα"
καὶ κατ' ἐπέκτασιν, μιὰ προσπάθεια
στηλιτεύσεως τῆς ἐπαράτου καὶ ποι-
κιλοειδοῦς εἰδολολατρίας.

Καὶ σὲ στίχους ὁμῶς "τῆς δευτέ-

ρας στάσεως τοῦ πολυελέου”, τοῦ ψ.
ρλε’, Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ἐπι-
φυλάσσει ὁ μαίστωρ Ἰωάννης καλο-
φωνικῆ μεταχείριση, μὲ ἰδιαίτερη
πάντοτε φροντίδα γιὰ διατήρηση ὀ-
λων τῶν, γνωστῶν ἤδη σὲ μᾶς, στοι-
χείων, ποὺ συνιστοῦν καὶ ὀρίζουν
τὴν καλλιφωνία.

Ἐκ τῶν ποικίλων, πρὸς τὴν κατεύ-
θυνση αὐτή, παραδείγματα ἀναφέρο-
με ἐδῶ τὴν περίπτωσι τοῦ στίχου *Τῷ
καταδιελόντι τὴν ἐρυθρὰν θάλασσαν*,
ὁ ὁποῖος ὡς καλοφωνικὸς ἐμφανίζε-
ται μὲ τὴν ἀκόλουθη μορφή:

(ἦχ. πλ. β’) *“Τῷ καταδιελόντι τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν εἰς διαιρέσεις
καὶ διαγαγόντι τὸν Ἰσραὴλ διὰ μέσου αὐτῆς.
Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, τῶν κυρίων
τῷ καταδιελόντι τὴν θάλασσαν
καὶ ἐκτινάξαντι Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ,
εἰς θάλασσαν Ἐρυθρὰν, Ἀλληλούια
ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔ-χε- τὸ ἔλεος αὐτοῦ, Ἀλληλούια
α νε να νε - ριτερετε (ἐκτενὲς κρᾶτημα)
Ἀλληλούια”*²⁸

Θὰ ὀλοκληρώσωμε τὴν παράγραφο
αὐτὴ καὶ τὴν ἀναφορὰ μας στοὺς
καλοφωνικοὺς στίχους τοῦ πολυε-
λέου μὲ τὴν παράθεσι ἑνὸς ἰδιαίτερη
χαρκτηριστικοῦ καλοφωνικοῦ στί-
χου ἀπὸ τὸν *Λατρινὸ πολυέλεο*, ὁ
ὁποῖος ἀνθολογεῖται συνήθως στοὺς
χειρόγραφους μουσικοὺς κώδικες μὲ

τὴν ἔνδειξι “Ἀναποδισμὸς” ἢ “Ἀναγ-
ραμματισμὸς”. Πρὸκειται γιὰ τὸν στίχον
Εὐλογητὸς Κύριος ἐκ Σιών, λαμπρὸ
δειγμα τῆς ὑψηλῆς συνθετικῆς τέχνης
καὶ τῆς ἀνυπερβλήτου μουσικῆς
ἰδιοφυΐας τοῦ μαίστορος Ἰωάννου τοῦ
Κουκουζέλου. Ἴδοῦ τὸ κείμενον τοῦ ἐν
λόγῳ Ἀναποδισμοῦ:

*“Εὐλογητὸς Κύριος ἐκ Σιών ὁ κατοικῶν Ἱερουσαλήμ.
Κύριος ἐκ Σιών εὐλογητὸς.
Εὐλογητὸς Κύριος ἐκ Σιών, ὃς ἐπάταξεν ἔθνη πολλὰ καὶ
ἀπέκτεινε βασιλεῖς κραταιούς.
Ὁ Κύριος εὐλογητὸς·
Κύριος ὃς ἐπάταξεν τὰ πρωτότοκα Αἰγύπτου,
ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους·
καὶ ἔδωκεν τὴν γῆν αὐτῶν κληρονομίαν Ἰσραὴλ
λαῶ αὐτοῦ.
Ὁ κατοικῶν Ἱερουσαλήμ Κύριος·
κύριος πάντα ὃσα ἠθέλησεν ἐποίησεν,
ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῇ
τιτιτιριρι - τετερερουτε (κρᾶτημα)
Εὐλογητὸς ἐκ Σιών Κύριος
ὁ κατοικῶν Ἱερουσαλήμ Κύριος, Ἀλληλούια”*²⁹

Δὲν ἀπομένει τίποτε ἄλλο πλέον, πα-
ρὰ νὰ τερματίσωμε τὸ λόγο μας μὲ
τούτῃ ἀναστροφῇ, παραφράζοντας τὴ

ρήσι τοῦ Μανουὴλ Δούκα τοῦ Χρυ-
σάφη καὶ Λαμπαδαρίου: *Μὴ τοίνυν
νόμιζε ἀπλῆν εἶναι καὶ μονοειδῆ τὴν*

- τῶν τοῦ πολυελέου στίχων - μετα-
χείρισιν, ἀλλὰ ποικίλην τε καὶ πολυ-
σχιδῆ καὶ πολὺ τι διαφέρειν ἀλλήλων
γίνωσκε οἱ τε καλοφωνικοὶ στίχοι
καὶ τὰ ἀλλάγματα, Θεοτοκία καὶ ἑόρ-
τια, καὶ τὰ τοῦ πολυελέου Ἀντίφωνα
καὶ τὰ λοιπά, περὶ ἃ ἡ τέχνη καταγι-
νεται, κατὰ τὰς μεταχειρήσεις αὐ-

τῶν. Ὡστε τὸν μὲν ποιήσαντα καὶ
ἐντέχνως συνθέσαντα ταῦτα, χαρι-
τώνημον Ἰωάννην Παπαδόπουλον
τὸν Κουκουζέλην, ἐπαξίως προσαγο-
ρεύσαι - ὡς τοιοῦτον ὄντα τῇ ἀλη-
θείᾳ - θαυμασιώτατον, γλυκύτατον,
διδάσκαλον τῶν διδασκάλων, ὡς
ἀληθῶς μαίιστορα.³⁰

Bibliography

Conomos, D. 1985

The Treatise of Manuel Chrysaphes the Lampadarios, *Monumenta Musicae Byzantinae, Corpus Scriptorum de Re Musica*, 2, Vienna

Καράς, Σ. 1993

Ἰωάννης Μαίστωρ ὁ Κουκουζέλης καὶ ἡ ἐποχή του, Ἀθήναι

Migne

Patrologia Graeca (PG)

Morgan, M.M. 1972

The musical setting of Psalm 134, *The Polyeleos, Studies in Eastern Chant*, 3, 112-25, Oxford

Μπεκάτωρ, Γ. 1966 (-67)

“Πολυέλεος”, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 10, Ἀθήναι

Στάθης, Γ. 1977

Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ, Ἀθήναι

Στάθης, Γ. 1979

Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας, Ἀθήναι

Στάθης, Γ. 1980

Μορφολογία καὶ ἔκφραση τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, Ἀθήναι

Στάθης, Γ. 1986

Ὁ Μαίστωρ Ἰωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης (1270 περίπου- α' ἡμ. ἰδ' αἰ.) Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, *Ἐφημέριος* 12-14 (1986), Ἀθήναι

Στάθης, Γ. 1989

Ἡ ἄσματικὴ διαφοροποίηση στὸν κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336,

Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη –

Παλαιολόγειος ἐποχή, Θεσσαλονίκη

Χρῦσανθος 1832

Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, Τεργέστη (Trieste)

Χρυσοχοίδης, Ν.Α.

“Πολυέλεος”, *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. 20, Ἀθήναι

Williams, E.V. 1971

The Treatment of Text in the Kalophonic chanting of Psalm 2, *Studies in Eastern Chant*, 2

Williams, E.V. 1979

The kalophonic Tradition and Chants for the Polyeleos Psalm 134, *Studies in Eastern Chant*, 4

Notes

NOTE 1

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀποτελεῖ ἀνακοίνηση κατὰ τὸ *Dano/Hellenic symposium on Byzantine chant* ποὺ διοργάνωση τὸ Ἰνστιτούτο τῆς Δανίας στὴν Ἀθήνα (11-14 Νοεμ. 1993). Βεβαίως, ἀπὸ τὴ συνολικὴ μελέτη γιὰ τὴ μελοποίηση, ἀπὸ τὸν Κουκουζέλη, στίχων τοῦ πολυελέου καὶ τῶν ἀντιφώνων τοῦ πολυελέου, ἀναγκασθήκαμε νὰ παραλείψουμε ἱκανὰ στοιχεῖα λόγῳ τῆς ἐλλείψεως χρόνου τότε καὶ τῆς “στενότητος” χώρου τώρα. Σημειώσαμε πάντως, πὼς ἡ παρούσα ἀνακοίνωση, ἀποτελεῖ ἐπὶ μέρους ἐνότητα τῆς γενικώτερης περὶ τῶν πολυελέων ἐρεῦνης μας – γιὰ τὴν ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ θέμα “*Ὁ πολυελέος στὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Μελοποιία*” – ὅποτε τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα στοιχεῖα θὰ ἐκτεθοῦν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, στὰ πλαίσια τῆς προεξηρημένης διατριβῆς μας.

NOTE 2

Περὶ τοῦ πολυελέου γενικῶς βλέπε Μπεκάτωρ 1966, Χρυσοχοϊδῆς καὶ Morgan 1972.

NOTE 3

Βλ. Migne PG 55,399

NOTE 4

Βλ. Migne PG 64,12-13, *Περὶ τῆς μετανοίας, καὶ εἰς τὸ ἀνάγνωσμα περὶ τῆς τοῦ Οὐρίου*. (Τὴν ὑπόδειξη περὶ τῆς ὀρθῆς παραπομπῆς στὸ ἀνωτέρω παράθεμα ὀφείλομε στὸν ἀγαπητὸ καθηγητὴ κ. Christian Troelsgaard, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστοῦμε θερμῶς). Σημειωτέον ὅτι ἡ μνημονευθεῖσα ὀμιλία συγκαταλέγεται στὰ νόθα ἔργα τοῦ “*χρῆσου τῆ γλώττη*” πατρὸς.

NOTE 5

Χρῦσανθος 1832 179,404 “Τὸ δὲ παπαδικὸν μέλος εἶναι τοιοῦτον, οἷον εὐρίσκεται εἰς τὰ κοινωνικὰ καὶ χειρουργικά. Μελίζονται λοιπὸν μὲ τοιοῦτον

μέλος ἀνοιξαντάρια, κεκραγάρια, δοχαί, πολυελέοι, πασαπνοάρια, οἴκοι, μεγαλυνάρια, ἄσματικά μαθήματα, εἰσοδικά, τρισάγια, ἄλληλουιάρια, χειρουργικά, κρατήματα”

NOTE 6

Ἐκρως ἐνδιαφέρουσα καὶ ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι νομίζομε ἢ παρατήρηση ὅτι ἀφοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν κατάταξη ἐνὸς μέλους στὸ παπαδικὸ γένος εἶναι τὸ ποιητικὸ κείμενο τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβίδ.

NOTE 7

Γιὰ τὴ σύνταξη τῶν πινάκων ποῦ ἀκολουθοῦν καὶ περιλαμβάνουν τὶς ἐνότητες τῶν συνθέσεων τοῦ πολυελέου ἀλλὰ καὶ τῶν ἀντιφώνων του, ὅπως αὐτὲς παρατίθενται στὶς Παπαδικές, εἶχαμε ὑπ’ ὄψιν μας τοὺς ἐξῆς κώδικες: EBE 2458, Κουτλ. 399 καὶ 457 τοῦ ΙΑ’ αἰῶνος καθὼς καὶ EBE 2406, Κωνστ. 86, Ἰβηρ. 973, 974 καὶ 985 τοῦ ΙΕ’ αἰῶνος.

NOTE 8

Βλ. EBE 2406 φ. 136v

NOTE 9

Πρβλ. καὶ Στάθης 1986 36

NOTE 10

Γιὰ τὴν ἄσματικὴ αὐτὴ πράξη τῆς ἐπιβολῆς κειμένου στοὺς τελευταίους στίχους τοῦ λατρινοῦ πολυελέου, βλέπε καὶ Στάθης 1977 77-8 καὶ 197-8, Στάθης 1979 69-70 καὶ 137, Στάθης 1989 193-8, Καράς 1993 28-9

NOTE 11

Βλ. πρόχειρα τοὺς κώδικες EBE 2406, φφ. 95r - 96r καὶ EBE 2458 φφ. 93v-94r

NOTE 12

Πρβλ. Στάθης 1977 197-8

NOTE 13

Βλ. γιὰ παράδειγμα τοὺς κώδικες EBE 2406 φφ. 95v-96r καὶ EBE 2458 93v-94r

NOTE 14

Αὐτὸ καὶ μόνο τὸ γεγονός προσφέρει στὸν ψάλλοντα τὴν δυνατότητα νὰ προκρίνη τὸν ψαλμικὸ στίχο ποῦ ἐπιθυμεῖ, χωρὶς νὰ κινδυνεύη νὰ ἀλλοιωθῇ ὁ χαρακτήρας τῆς συνόλου συνθέσεως.

NOTE 15

Βλ. EBE 2406 φ. 95r

NOTE 16

Παρόμοιο φαινόμενο παρατηροῦμε καὶ στὶς μεταγραφές τῶν συνθέσεων τούτων στὴ Νέα Μέθοδο κατὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, οἱ πέντε διαφορετικοὶ στίχοι *Εὐλογήσατε τὸν Κύριον* ποῦ παραθέτει ὁ Χουρμουζῆς στὸν ἀυτόγραφο κώδικα του ΜΠΤ 704 φφ. 77v, 78v, 79r, καὶ 80r-v, παρουσιάζονται μὲ πανομοιότυπο προοίμιο *Εὐλογήσατε* καὶ διαφοροποιοῦνται ὀλίγον ὡς πρὸς τὴν καταληκτικὴν φράση *τὸν Κύριον*. Ἐπαληθεύει λοιπὸν ὁ, τι ἀνωτέρω σημειώσαμε. Ἡ μελῳδία πρὸ τῶν ἐξωψαλμικῶν ἐορτίων κειμένων τούτου ἢ τοῦ ἄλλου στίχου διόλου παραλλάσσεται ἢ διαφοροποιεῖ τὸν χαρακτήρα ποῦ ἀπνέει ἢ ὅλη σύνθεση.

NOTE 17

Βλ. διεξοδικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος σὲ Στάθης 1979 66-79. Εἰδικότερα γιὰ τὴν καλοφωνικὴ μεταχείριση τοῦ ψ. 134, βλ. Williams 1979 228-41

NOTE 18

Βλ. Στάθης 1979 68-9

NOTE 19

Βλ. Στάθης 1979 69-70 καὶ Williams 1971 179-80

NOTE 20

Βλ. καὶ Στάθης 1979 70

NOTE 21

Βλ. Στάθης 1979 67 καὶ γιὰ τὶς ἀπαρχές τοῦ καλοφωνικοῦ μέλους 71-79

NOTE 22

Βλ. Conomos 1985 lines 147-8

NOTE 23

Βλ. “Τὸ μνημόσυνον” τοῦ Κουκουζέλη, ποὺ χαράσσει ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηγός στὸν αὐτόγραφο του κώδικα Διον. 570 φ. 216r. Πρβλ. Στάθης 1976 711

NOTE 24

Conomos 1985 lines 149-51

NOTE 25

Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν κώδικα EBE 2458 φφ. 100r-101r. Ὁ ἴδιος στίχος, παρατίθεται ἐπίσης στὰ φύλλα 101 Ἀλληλούια- 102r τοῦ ἰδίου

κώδικος, προσηρμοσμένος στὸ κείμενο τοῦ στίχου Ὁφθαλμοὺς ἔχουσι, ὅπου καὶ παρουσιάζεται μὲ διαφορετικὴ ἀνακατάστρωση τοῦ ποιητικοῦ κειμένου, ὡς ἐξῆς: (ἦχ. α') *Στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι / τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν οὐ λαλήσουσι / τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν / στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα / στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν / ἀργύριον καὶ χρυσίον ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων / καὶ οὐ λαλήσουσι τὰ εἶδωλα - τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν / ἀργύριον - ἀργύριον καὶ χρυσίον, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων / στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσι / (ἦχ. πλ. α') Ἀλληλούια, Ἀλληλούια, Ἀλλη- τιριτι (βραχὺ κράτημα) / Ἀλληλούια.*

NOTE 26

Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν κώδικα EBE 2458 φφ. 102r-103v. Τὸ ἴδιο κείμενο δημοσιεύει ὁ Στάθης 1979 69-70. Ἐπίσης, τὸ μέλος τοῦ παρόντος καλοφωνικοῦ στίχου – ἐξηγημένο στὴ

Νέα Μέθοδο ἀπὸ τὸν Χουρμούζιο Χαροφύλακα – παρατίθεται στὸν κώδικα ΜΠΤ 704 φφ. 39r-41v. Οἱ λέξεις δὲ ποὺ ἐντὸς ἀγκυλῶν θέτομε, ἀπαντοῦν μόνο στὸν ἀνωτέρω, αὐτόγραφο τοῦ Χουρμουζίου, κώδικα.

NOTE 27

Βλ. Στάθης 1979 70

NOTE 28

Ἀπὸ τὸν κώδικα EBE 2458, φφ. 111r-112r

NOTE 29

Ἀπὸ τὸν κώδικα ΜΠΤ 704, φφ. 81v-83v, ὅπου παρατίθεται ὁ παρὼν στίχος, ἐξηγημένος στὴ Νέα Μέθοδο παρὰ τοῦ Χουρμουζίου Χαροφύλακος.

NOTE 30

Πρβλ. Conomos 1985 lines 96-8, 104-9, 124, 467-8, 348-9, 416-7